

УДК 94 (477. 8): 262.4 “39/46”

Наталія КОНЦУР-КАРАБІНОВИЧ

ПОЧАТОК ШИРОКОМАСШТАБНОЇ КАМПАНІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ З ЛІКВІДАЦІЇ УГКЦ

Наукова стаття є історичним дослідженням, у якому здійснено системний аналіз антиунійної політики радянських владних органів і органів державної безпеки, спрямованої на забезпечення процесу ліквідації УГКЦ.

Комуністична влада прагнула формально легітимізувати церковну монополію підконтрольної Російської православної церкви на західноукраїнських землях, встановивши таким чином повний ідеологічний контроль над духовним життям західних українців. Проведення псевдособору 1946 року мало завершити нищення УГКЦ як національної релігійної структури, що своїм існуванням перешкоджало утвердженню комуністичного режиму. У боротьбі з греко-католиками використовувався широкий арсенал ідеологічних, репресивних та адміністративних методів. Головну роль у реалізації політики комуністичного керівництва відіграли органи державної безпеки.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, митрополит, режим.

Керівництво митрополією після смерті Андрея Шептицького, 1 листопада 1944 р., перейшло до його правонаступника Йосифа Сліпого, який намагався продовжити лінію митрополита на збереження церкви та її адаптацію в нових політичних умовах. Він усвідомлював, що радянське керівництво прагнуло використати вплив та авторитет УГКЦ у боротьбі проти національного Руху Опору, вимагаючи від ієрархів виступити зі зверненнями про припинення збройної боротьби. Служителі церкви намагалися маневрувати, формально виконуючи вказівки, що межували з формою наказів. Так, станіславський єпископ Г.Хомишин опублікував 13 листопада 1944 р. пастирський лист “Всечесному духовенству і вірним, мир о Господі”, в якому закликав вірних жити за християнськими заповідями, засуджував убивства невинних людей, не згадуючи і не тавруючи при цьому учасників збройного підпілля ОУН і УПА, як того вимагали радянські власті¹.

Посилився тиск і на митрополита Й.Сліпого, від якого, як доказу лояльності до радянської влади, також вимагали звернення до учасників Руху Опору. Оскільки передбачалася поїздка делегації УГКЦ до Москви на переговори з головою РСРК І.Полянським, то 23 листопада 1944 р. митрополит змушений був оприлюднити своє пастирське послання “Духовенству і вірним, мир у Господі і благословення”. У ньому він звертався до “різних озброєних ватаг-відділів”, які “заманюють до себе мирних жителів під позовами патріотичних і суспільних гасел, закликаючи до опору державній владі, а через те стягують на невинних карні експедиції та репресії”. У зверненні він нагадував про християнські закони, вказуючи, що людина, яка “проливає невинну кров, навіть свого ворога, політичного противника, стоїть на рівні з чоловіковбивником, що вбиває для грабежу”. Хоча у зверненні заявлялося, що “діяльність деяких націоналістичних угруповань має за наслідок те, що тисячі молоді гинуло і гине марно та пропадає для українського народу. Вони, надія кращого майбутнього, замість позитивної праці і здобутків роблять, навпаки, велику шкоду і народові, і Церкві”². Митрополит ні разу не вжив назв ОУН і УПА, як структур, проти яких нібито спрямоване його послання.

Уповноважена делегація УГКЦ в середині грудня 1944 р. вирушила до Москви. Її маршрут, спосіб пересування та розміщення був під повним контролем органів держбезпеки. У порівнянні із запропонованим митрополитом А.Шептицьким складом делегації відбулися певні зміни. Замість Й.Сліпого, який після смерті А.Шептицького посів місце митрополита, керівником делегації він призначив Климентія Шептицького. Сам Й.Сліпий пояснював свою відмову від поїздки таким чином: “Я тепер при нинішніх обставинах їхати в Москву з делегацією не можу. Мене можуть заарештувати, але це півбіді, може статися катастрофа з аеропланом, можуть напасти на поїзд партизани чи може виникнути інше нещастя в дорозі”³. Окрім К.Шептицького до складу делегації увійшли визначені ще А.Шептицьким священники

Г.Костельник, І.Котів і Г.Будзінський. Забезпечення поїздки та розміщення делегації у Києві і Москві здійснював НКДБ УРСР.

22 грудня 1944 року відбулася зустріч делегації УГКЦ із головою РСРК при РНК СРСР І.Полянським, під час якої члени делегації ознайомили його зі зверненням митрополита Йосифа Сліпого від 23 листопада, передали текст меморандуму, в якому пропонувався статус УГКЦ в умовах радянської дійсності, а також квитанції про перерахування у фонд Червоного Хреста 100 тис. крб.

У меморандумі містилися пропозиції звільнити церковних служителів від військової та інших повинностей; гарантувати недоторканність церков, каплиць і конфесійних цвинтарів; дозволити діяльність Богословської академії, духовних семінарій, монастирів, церковних шкіл, музеїв, садочків, сиротинців, лікарень; допустити церкву до викладання релігії у всіх народних і середніх школах; звільнити від усіх державних і комунальних податків церковні будівлі, а також приміщення духовних семінарій, монастирів, а оподаткування помешкань єпископів, крилошан і парафіяльних священників прирівняти до приміщень державних установ; виділити в Москві та Києві по одній церкві для використання греко-католиками, які там проживають, із правом Львівському митрополитові призначати священників до цих церков⁴.

Зрозуміло, що подібні прохання не мали великих шансів бути задоволеними, оскільки навіть привілейована РПЦ на такі умови розраховувати не могла. Однак цей меморандум складався ще за часів митрополита А.Шептицького, тому його положення можна вважати програмою-максимумом з боку керівництва УГКЦ на переговорах з радянською стороною. Голова РСРК І.Полянський прийняв меморандум для ознайомлення, а під час розмови порушив питання про ставлення церкви до дій українських повстанців, заявивши, що “греко-католицька церква може і повинна сказати своє авторитетне слово, може і повинна спрямувати свої зусилля на найскорішу ліквідацію цього зла”⁵. Члени делегації намагались ухилитися від прямих відповідей, вказуючи на неможливість впливу на таких людей шляхом церковних проповідей та пастирських звернень, що, очевидно, не влаштовувало радянських представників. Зрештою, на наполегливе запитання, чи засуджує церква бандерівщину і націоналістичний політичний рух, Г.Костельник відповів: “Ми засуджуємо цей рух в теорії і на практиці, ми проти гітлеризму і націоналістів, ми за мирне будівництво”⁶. Загалом зустріч завершилась у спокійній атмосфері, сторони залишилися задоволеними характером переговорів.

Під час другої зустрічі, яка відбулася 27 грудня 1944 р., І.Полянський у відповідь на прохання, викладені у меморандумі, дипломатично заявив членам делегації, що в Радянському Союзі всі релігійні організації діють у рамках існуючого законодавства про культу і ні для кого, в тому числі й УГКЦ, винятку не буде. Тобто частина прохань, що виходила за традиційні для радянського способу життя рамки, була відхилена, однак у питаннях здійснення релігійних обрядів УГКЦ отримала позитивну відповідь. На думку історика Б.Боцюрківа, відповідь Полянського означала відхилення більшості пунктів меморандуму глави УГКЦ, що не узгоджувалися із чинним законодавством про культу. Дослідник вважав, що тогочасні ієрархи церкви, звертаючись до керівництва СРСР з подібними проханнями, навіть не усвідомлювали ступеня неможливості їхнього виконання, а сама увага до церкви з боку радянської сторони диктувалася на той час виключно потужним в Західній Україні рухом опору загонів УПА⁷. Як аргумент Б.Боцюрків (з посиланням на спогади Й.Сліпого) навів приклад запрошення членів делегації до Ставки Верховного Головнокомандування, де під час розмови з генералами їм дали зрозуміти, що ставлення до УГКЦ буде залежати від того, яку позицію вона обере щодо боротьби проти УПА⁸.

Насправді, про це свідчать стенограма та доповідні учасників цієї зустрічі з радянської сторони; делегація перебувала у приміщенні НКВС СРСР і мала зустріч не з керівниками Політичного управління Червоної армії (як вони вважали), а з генералами НКВС й НКДБ Федотовим, Леонтьєвим і Судоплатовим, які назвались іншими іменами. Під час розмови члени делегації намагались переконати радянських генералів у необхідності врахування специфіки національного та політичного розвитку західноукраїнських земель, пояснили недовіру галичан до комуністичного режиму, неодноразово твердили, що збройний бандерівський рух був

створений для боротьби з німцями, і не мав спеціального спрямування проти радянської сторони⁹.

Опубліковані документи спецслужб, в тому числі і матеріали прослуховування, про зміст й характер розмов членів делегацій між собою та на зустрічах із представниками влади у Києві і Москві, вказують на особливу увагу представників каральних структур до з'ясування позиції церкви щодо бандерівського руху. Характерним був епізод, який вразив членів делегації, – спілкування генерала-українця (цим генералом був П.Судоплатов) хорошою українською мовою¹⁰. Пізніше саме П.Судоплатов буде безпосереднім куратором підготовки і проведення Львівського собору, а також організатором фізичного усунення закарпатського єпископа Т.Ромжі.

Підсумком цієї зустрічі стала домовленість сторін про сприяння з боку церкви в організації зустрічі для переговорів між представниками радянської сторони та керівництвом УПА, а також обіцянка релігійних представників спробувати переконати збройне підпілля скласти зброю в обмін на державну гарантію амністії учасникам національно-визвольних змагань.

Оцінюючи хід переговорів та їхні наслідки, можна припустити, що радянські каральні органи ще не мали на той час достатніх сил і ресурсів, аби знищити повстанський рух, а тому намагалися використати у боротьбі з ним авторитет та впливи греко-католицьких священників. Що ж до долі самої церкви, то, на думку І.Біласа: “Його (Сталіна. – *Н.К.*) кінцеві наміри були однозначними: знищення Греко-католицької церкви, яка, на противагу РПЦ, насмілилася його застерігати, мовляв, необхідно брати до уваги особливості Західної України і “переміни робити обережно”. До того ж, церква ця відстоювала ідеї національної державності, сприяла створенню військових формувань на окупованій ворогом території. Такого Сталін не прощав нікому”¹¹.

Питання оперативної розробки УГКЦ залишалося на постійному контролі у місцевих управліннях НКВС та НКДБ. Так, у директиві Львівського УНКДБ районним відділам від 27 січня 1945 року зазначалося, що “багато священників уніатської церкви нині надають активну допомогу бандформуванням УПА, переховують нелегалів-бандитів, забезпечують їх продовольством, а також інформують їх про обстановку в селах. Окремі священники, беручи активну участь в діяльності підпілля ОУН, надають свої квартири для нелегальних зібрань націоналістів, влаштовують явки “провідників” ОУН¹². Тож ставилися завдання посилити контроль та агентурну роботу щодо представників УГКЦ з метою виявлення та нейтралізації противників влади.

У тогочасних директивах НКДБ УРСР про активізацію роботи щодо уніатів вказувалося на недоліки у роботі органів держбезпеки на місцях. Нарком держбезпеки УРСР С.Савченко наказував начальникам обласних УНКДБ узяти роботу четвертих відділів, за якими була закріплена робота по релігійних організаціях. Під свій особистий контроль провадити “вігідну для нас” церковну лінію, особливу увагу звернути на придбання агентури з числа прихильників приєднання до РПЦ. Пропонувалися також і радикальніші міри – скористатись арештами уніатів для збору матеріалів для компрометації УГКЦ¹³.

Упродовж зими 1945 року керівництво місцевих органів НКДБ продовжувало вимагати від митрополита УГКЦ схилити керівництво УПА до переговорів про умови припинення збройного опору. Зусиллями архімандрита К.Шептицького Головний штаб УПА нарешті погодився на переговори, які відбулися в ніч з 28 лютого на 1 березня 1945 року. Уповноважений РСРК у Львівській області С.Карін від імені уряду УРСР пообіцяв не переслідувати офіцерів і бійців УПА, якщо вони добровільно складуть зброю. Представники УПА погодилися передати радянські пропозиції командувачеві УПА Р.Шухевичу, однак, небезпідставно не вірячи у правдивість обіцянок С.Каріна, його пропозиції так і залишились без відповіді¹⁴. Головна мета радянської сторони – використання авторитету церкви у процесі нейтралізації бандерівського партизанського руху – досягнута не була. Тому частина уніатських священників все частіше попадала в поле зору місцевих органів НКДБ зі звинуваченнями у зв'язках та підтримці повстанців.

Узимку 1945 р. відбулися важливі зміни зовнішньополітичного характеру, що вплинули на настрої мешканців західноукраїнських територій. На Ялтинській конференції 1945 року глави провідних держав – учасників антигітлерівської коаліції остаточно вирішили питання кордонів повоєнної Польщі. Сподівання значної частини вірних УГКЦ на те, що Галичина

залишитися у межах довоєнних кордонів Польщі, не виправдалися. Згідно з радянсько-польськими домовленостями 1944 р. з прикордонних земель активно проходив процес взаємної депортації польського й українського населення, що позбавляло УГКЦ відчутної соціальної бази. У засобах масової інформації активно проводилась антикатолицька кампанія, до якої долучилася й РПЦ на чолі з новообраним патріархом Алексієм.

Радянське керівництво в особі Й.Сталіна і В.Молотова на початку 1945 року ініціювало заходи, скеровані на підвищення ролі Російської православної церкви у боротьбі з католицизмом і повернення її вірних у православ'я. Рада у справах РПЦ спільно з партійними органами вирішувала практично всі кадрові питання церкви, включно з призначеннями її ієрархів. Органи держбезпеки широко засиляли своїх людей у церковні структури й, за висловом І.Біласа, “використовували одержавлену РПЦ як інструмент впливу на свідомість народу з метою централізації і зміцнення імперії в душі тоталітаризму, навернення всіх конфесій у лоно Російської Православної Церкви”¹⁵.

На початку лютого 1945 р. нарком НКДБ УРСР С.Савченко затвердив план оперативних заходів стосовно УГКЦ, який мав широкий комплексний характер, спрямований на фактичну ліквідацію церкви. Пунктами плану визначалися заходи по дискредитації та компрометації вищих ієрархів УГКЦ, арешти священників, причетних до повстанського руху, інші оперативні методи. Та особливої уваги заслуговують організаційні заходи, якими передбачалося: виявити греко-католицьких священників, схильних до возз'єднання з РПЦ; організувати ініціативну групу греко-католиків, через яку провести кампанію за возз'єднання; “обробити” Г.Костельника і доручити йому очолити рух за возз'єднання; від імені ініціативної групи організувати делегацію до православного екзарха РПЦ в Україні та в Московську патріархію для вироблення умов возз'єднання¹⁶. Щодо ролі Православної церкви в цьому процесі, то передбачалося створити у Львові православний єпископат, очолюваний єпископом – українцем з правом місійної діяльності; передати православній громаді один з уніатських кафедральних соборів; підготувати відповідне звернення до віруючих-уніатів із закликом “повернення в лоно православ'я”. Те, що частина антиуніатських заходів у розробленому енкадебістами плані відводилася структурам Російської православної церкви, вказувало на повну залежність та підконтрольність цієї церкви радянським спецслужбам. РПЦ, по суті, виступала не союзником чи партнером НКДБ, а знаряддям боротьби радянського режиму проти УГКЦ.

Фактичним автором цього плану був підполковник С.Карін, який підписав його в ранзі заступника начальника четвертого управління НКДБ УРСР. Через два дні після затвердження С.Савченком разом із супровідним листом план був спрямований наркомові НКДБ СРСР В.Меркулову. У листі вказувалося, що головна мета викладених у плані заходів – “відрив греко-католицької уніатської церкви від Ватикану, її ліквідації і возз'єднання з православною церквою”, а для забезпечення його виконання передбачалися “арешти уніатського духовенства, причетного до активної діяльності ОУН-УПА, агентури противника чи скомпрометованого антирадянською діяльністю в період німецької окупації”¹⁷.

Тому стає зрозумілим наказ Й.Сталіна голові РСРПЦ Г.Карпову у лютому 1945 року розробити детальний план із ліквідації УГКЦ. Уже 1 березня 1945 р., відповідно до пропозицій плану НКДБ УРСР, Г.Карпов зобов'язав обласних уповноважених РСРПЦ у західних областях України до 1 травня того року провести інвентаризацію усіх церков і монастирів, перереєстрацію релігійних громад і священників. Для забезпечення виконання цього доручення уповноважені на місцях повинні були тісно співпрацювати з місцевими відділами НКДБ, здійснюючи збір компрометуючих матеріалів на багатьох священників¹⁸.

15 березня 1945 р. Г.Карпов направив Сталіну, Молотову і Берії розроблену ним детальну (на десяти сторінках машинопису) інструкцію з конкретним планом ліквідації УГКЦ, відому ще як “Інструкція №58”. Ознайомившись із документом, Сталін 17 березня того року наклав резолюцію “згідний”¹⁹. Аналіз змісту цього документа дозволяє зробити висновок про врахування у ньому практично всіх пунктів плану з ліквідації УГКЦ, розробленого НКДБ УРСР і відправленого на погодження наркомові В.Меркулову в лютому 1945 року. Таким чином, можна констатувати повну співпрацю репресивних органів та органів, покликаних здійснювати державну політику в релігійній сфері, спрямовану на нищення УГКЦ. У вступі документа він

зазначав: “Згідно з Вашими вказівками від 2 березня 1945 р., Рада у справах Російської Православної Церкви при РНК СРСР здійснила попереднє вивчення питання про взаємовідношення між католицизмом та православ'ям, про зовнішні зв'язки Ватикану і Російської Православної Церкви в минулому і подає при цьому на Ваш розгляд короткі матеріали з тих питань та свої міркування”.

Далі у документі, який складався з п'яти розділів, зазначалося, що “Російська православна церква в минулому не докладала достатніх зусиль для боротьби з католицизмом, а в даний час може і повинна відіграти значну роль у боротьбі проти Римо-католицької церкви (і проти уніатства), що стала на шлях захисту фашизму і яка прагне зміцнити свій вплив у повоєнному світі”²⁰. Далі йшов детальний виклад пунктів із ліквідації УГКЦ та обмеження впливу Ватикану й Римо-католицької церкви. Реалізувати цей план мали спільно РСРК і РСРПЦ, їхні уповноважені в УРСР і західних областях із допомогою місцевих органів влади, силових структур та окремих ієрархів РПЦ. Тут слід погодитися з думкою багатьох відомих істориків і дослідників церкви, що саме цей документ можна вважати початком широкомасштабної кампанії радянської влади за ліквідацію УГКЦ.

Отже, намаганнями митрополита А.Шептицького нормалізувати стосунки із комуністичною владою задля збереження церкви стримували радикальні дії радянської влади, але після його смерті ситуація кардинально змінилася. Спроби комуністичного режиму використати вплив УГКЦ для нейтралізації національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях успіху не досягли. Тому карально-репресивні органи, що проводили значну агентурно-оперативну роботу з виявлення фактів та зв'язків представників церкви з німецьким окупаційним режимом та формуваннями ОУН і УПА, почали активну діяльність з підготовки плану ліквідації церкви. За ініціативою Й.Сталіна до розробки й реалізації плану було залучено державні органи – Раду у справах РПЦ та Раду у справах релігійних культів, та все ж головну роль на цьому етапі відіграли структури НКДБ і НКВС, які безпосередньо провели у квітні 1945 року арешти та ув'язнення вищого керівництва церкви та широкомасштабну антиунійну політику щодо Української греко-католицької церкви.

¹ Андрухів І. О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 рр. : історико-правовий аналіз / І. Андрухів. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 125.

² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАІЛ України), ф. 201, оп. 1 р., спр. 122. Пастирське послання Митрополита Йосифа Сліпого “Духовенству і вірним мир у Господі і благословення” від 23 листопада 1944 р., арк. 3–5.

³ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – Т. 1. – С. 250.

⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі. – Львів, 1996. – Т. 2 : 1953–1966. – С. 759.

⁵ Там само, с. 762.

⁶ Там само, с. 765.

⁷ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / Б. Боцюрків. – Львів : Вид-во УКУ, 2005. – С. 79.

⁸ Там само, с. 83.

⁹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – Т. 1. – С. 278–285.

¹⁰ Там само, с. 292.

¹¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. Суспільно-політичний та політико-правовий аналіз / І. Білас. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 1. – С. 310.

¹² Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – Т. 1. – С. 312–313.

¹³ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 2 : Документи і матеріали / І. Г. Білас. – К. : Либідь, Військо України, 1994. – С. 118–120.

¹⁴ Андрухів І. О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 рр. : історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 128.

¹⁵ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 : Суспільно-політичний та політико-правовий аналіз / І. Білас. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 1. – С. 98.

- ¹⁶ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – Т. 1. – С. 355.
- ¹⁷ Там само, с. 358–359.
- ¹⁸ Концур Н. Становище Української греко-католицької церкви після відновлення радянської влади в Західній Україні / Наталія Концур // Мандрівець : Всеукраїнський науковий журнал. – Тернопіль, 2006. – № 6. – С. 14–17.
- ¹⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 : Суспільно-політичний та політико-правовий аналіз / І. Білас. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 1. – С. 310–316.
- ²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 4648, оп. 1, спр. 20. Информации и справки Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по УССР и областных Уполномоченных Советов, переписка по вопросу о воссоединении униатской церкви с русской православной церковью в Западных и Закарпатской областях Украины (27.02.1946 – 28.11.1946), арк. 97–100.

Научная статья является историческим исследованием, в котором осуществлен системный анализ антиуниатской политики советских государственных органов и органов государственной безопасности, направленной на обеспечение процесса ликвидации УГКЦ.

Коммунистическая власть стремилась легитимизировать церковную монополию подконтрольной Русской православной церкви на западно-украинских землях, установив подобным образом полный идеологический контроль над духовной жизнью западных украинцев. Его проведение должно было завершить уничтожение УГКЦ, как национальной религиозной структуры, которая своей деятельностью мешала утверждению коммунистического режима. В борьбе с греко-католиками использовался широкий арсенал идеологических, репрессивных и административных методов. Главную роль в реализации антиуниатской политики коммунистического руководства сыграли органы государственной безопасности.

Ключевые слова: Украинская греко-католическая церковь, митрополит, режим.

The article offers the analysis character, peculiarities and main tendencies of soviet state policy towards UGCC during the period under investigation, concerning statements of soviet researchers about its antinational activity. The attempts and events of the church authority directed to preserving of independent church organization under the conditions of reign of two totalitarian regimes are shown.

It is proved that the aim of abolishment of UGCC was the wish of soviet authority to abolish national religious structure which remained the spiritual heart of millions of Ukrainians and with its activity prevented the formation of communist regime on the Western Ukrainian lands. In the struggle against greek-catholic they used a wide arsenal of ideological, repressive and administrative methods. The main role in the realization of communist authority plans played national security organs which prepared the plan of abolishing of the church, fulfilled all practical job in terms of its realization. All the activity of soviet structure had a determined antiunion character that had a defined political line of communist authority directed to the struggle against religion on the whole and Vatican in particular.

Keywords: Ukrainian greek-catholic church, metropolitan, regime.